

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARÍ
BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR
MINISTRIGI**
**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MÁDENIYAT HÁM
TURIZM MINISTRIGI**
**ÓZBEKSTAN MÁMLEKETLIK KONSERVATORIYASI
NÓKIS FILIALI**

**MUZÍKA HÁM KÓRKEM ÓNER
XABARSHÍSÍ**

ilmiy-metodikalıq jurnal

**MUSÍQA VA SAN'AT AXBOROTNOMASI
Ilmiy-uslubiy jurnal**
ВЕСТНИК МУЗЫКИ И ИСКУССТВА
Научно-методический журнал

**BULLETIN OF MUSIC AND ART
Scientificmethodical journal**

№ 1

SHOLKEMLESTIRIWSHI:

Ozbekstan mämleketlik konservatoriyası Nökis filiali

Bas redaktor:

– Allanbaev Rudakiy, professor w.w.a

Bas redaktor orınbasarı:

– Kamalova Dilfuza, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Juwaplı xatker:

– Gulmira Palwanova

REDKOLLEGIYA AGZALARI:

Omonilla Rizaev

– Ozbekstan mämleketlik korkem öner ham madeniyati instituti, professor w.w.a.

Hikmat Rajabov

– Ozbekstan mämleketlik konservatoriyası Nökis filiali, professor w.w.a.

Sayyora Gafurova

– Ozbekstan mämleketlik konservatoriyası, professor

Oydin Abdullaeva

– Ozbekstan mämleketlik konservatoriyası, professor.

Qurbanbay Jarimbetov

– Qaraqalpaq mämleketlik universiteti, professor.

Alima Berdimuratova

– Qaraqalpaq mämleketlik universiteti, professor.

Ziyada Bekbergenova

– OzR IA Qaraqalpaqstan bölimi, professor.

Oqilxon Ibragimov

– Ozbekstan mämleketlik korkem öner ham madeniyat instituti, professor.

Azizbek Turdiev

– Ozbekstan Respublikası Oliy Majlis Senatmn jaslar, madeniyat ham sport mäseleleri komiteti başlığı orınbasarı, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD).

Allanazar Abdiev

– Filologiya ilimlerinin kandidati, Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq jazıwshısı

Artıqbay Erejepov

– Nökis qalalıq 1-sanlı balalar muzıka ham korkem öner mektebi, pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD).

Janabay Marziyaev

– Qaraqalpaq mämleketlik universiteti, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), docent.

Iroda Mirtalipova

– OzMK janındagi B.Zokirov atındagi MEKOI, korkem onertaniw ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD).

JAMIYETLIK KENES:

Baxtiyor Sayfullaev

Najimatdin Muxameddinov

Ozodbek Nazarbekov

Najimatdin Ansatbaev

Komoliddin Urinbaev

Gulistan Annaqlicheva

Dawitbay Qurbaniyazov

Rayxan Saparova

Qalbay Turdiev

Paraxat Mamutov

MAZMUNI

Алланбаев Р. Миллий мәдениеттеги мұнайсызды рауажландырыу жолында және бир кәдем 3

MUZIKATANIW

Мамутов П.А. Замангәй музыка тәлим системасын жетилистириуде руухыйлықтың орны	5
Пахратдинов Ш. Работа над произведением крупной формой	10
Sayidov T. D. Xonandalik ovozining fiziologik va akustik xususiyatlari	14
Мирталипова И.М. Ҳинд мусика назариясидаги товушкатор структураларига бир назар	16
Raimova D.M. O'rta Osiya musiqa cholg'ularining paydo bolish tarixi	20
Расулов М.М. Мусиқа, теле ва радио дастурларнинг мухим компоненти ва композицион омили сифатида (тембр, темп, ритм, импульсивлик мисолларида)	23
Matyakubova U.G'. V-XV asrlar markaziy Osiyada musiqa madaniyatining nazariy asoslari	28

KORKEM ÖNER

Ражабов Ҳ.Ж. Арсланбай Нажимов ижодига бир назар...	33
Matimuratov S.E. Qaraqalpaq kompozitorı Keñesbay Abdullaev doretiwshiligi haqqında	35
Qutekeeva R.A. Qaraqalpaq korkem önerinde Ilish Xojametovtin tutqan orni	39
Allaniyazov B.Q. Muzika korkem önerinin bayteregi (<i>Kompozitor Najimatdin Muxammeddinovtin omiri ham doretiwshiligi haqqında</i>)	44
Чаршемов Ж.А. «Қоблан» балетининг композицион хусусияти	48
Абдуллаева Ш.С. Труд все побеждает	57
Abatbaeva R.A. Qaraqalpaq korkem önerinde kompozitor Gayip Demesinovtin tutqan orni	61
Палўанова Г.А. «Аязий» драмасында қахарман характерин сәүлелендіриудиц өзине тән қәсийеттери	65
Палўанова Г.А. Қарақалпақстанда театр режиссерасының пайда болыуындагы миллий дәреклер	68
Muxammeddinov Q. Milliy opera ham balet janrdagi tariyxiy shigarmalar	71
Parmonov D.R. «Doira va urma zarbli cholg'ulari» musiqa san'atining yorqın namoyondasi	75
Каримова И.И. Традиции исполнения музыки Каракалпакского композитора Гаип Демесинова	78

ATQARIWSHILIQ ÖNERI

Erejepov A.A. Baqsishılıq korkem önerinde doretilgen qosıq ham namalarını jaslar tarbiyasındagi ähmiyeti	83
Tnibaev P.K. Dirijyorlıq korkem önerinin turleri ham evolyuciyası	87
Шарипова А.Р., Сидикова А.М. К вопросу о фортепианном исполнительском искусстве в Узбекистане	92
Ayubov K.Z. Foniologiya va odam ovozi tasnifi	95
Ziyovutdinova Z.U. XIX asrning ikkinchi yarimida o'zbek xalq cholg'ulari ijrochiligi sohasidagi jiddiy o'zgarishlar	98
Dadaboyev X.M. Xalq cholg'ulari ansamblarini tashkil etish	100
Aliev N.G. Demli saz asbaplar tariyxi, klassikalıq muzika ham onin bügingi kündegi tutqan orni	102

Saidxonov A.S. Cholg'u konsert janrı tarixi va taraqqiyoti	105
Jumabaev A.E. Qaraqalpaq kórkem önerinde xalıq namalı qosıqlarınm tutqan orm	110

MUZIKA PEDAGOGIKASI

Xojanazarov T. Vokal pedagogikasındıgı metodlardı zamanagoy pedagogikaga aylandırıw usılları	115
Ходжаметова Г.И. Задача обучения, воспитания и развития детей в музыкальной школе	117
Botirova X.T. Musiqa ta'limi pedagogikasida o'quvchi yoshlarnı ma'naviy-axloqiy ta'lim-tarbiyasını shakllantırısh	121
Saidumarov I. Ta'lim-tarbiya va shaxsning ma'naviy kamoloti xususuda sharq allomalarining qarashları	124
Абдисултанов Ж.Дж. Болалар мусика ва санъат мактабларида «Мусиқа адабиёти» фанини ўқитишида инновацион ёнлашув	128
Матеќубов Э.Г. Мусиқада модулли таълим асослари	131
Najmetdinova N.I. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning mustaqil musiqiy faoliyatining ahamiyati va mazmuni	137
Iseev R.A. Fortepiano paniniň jahān muzika oqıw procesindegi ahmiyeti hám orm	141
Dauletbaev T.K. Milliy saz asbaplarım mektep oqıwshılarma üyretiwdin ahmiyeti	145

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Бекбергенова З.У. Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қызы» хэм ҳәзирғи қарақалпақ драматургиясы	150
Утепова Т.Б. Маданиятлараро мuloҳot таҳлиллари Европа олимлари назарida	153
Жумашева А.Х. Интерактивные приёмы и формы проведения практических занятий	159
Саденова Г.П. Қарақалпақ паремиологиясында жақсылық концепти	163
Mambetnazarov M.K. Hoja Axmet Yassawiy hikmetlerinin jaslar tarbiyasındıgı ahmiyeti	166
Марзияев Ж.К. Мақаланың публицистикалық сыпатламасы	169
Камалова Д.Э. Шыгарма композициясында турмыс шынлыгын сәүлелендириу шеберлиги	171
Мамбетназарова Р.К. Идейно-тематические особенности жанр путешествия в Каракалпакской литературе (на примере «Путешествия в пять стран по океану» Тажена Изимбетова)	175

JAS IZERTLEWSHILER

Paxratdinov J.A. Kop qırlı talant iyesi	180
Jumamuratova A.A. Qaraqalpaqstanda Opera janrıñ tutqan orm	181
Muratbaeva A.A. Jaslardıñ muzikalıq intellektin asırıwda muzika sinşısı Gülmaryam Kamalovanıñ orm	185
Orazalieva G.S. Güllengen dawirde — Jana namalar (Jamil Charshemov döretpeleri haqqında)	186
Segizbaeva G.Q. Qaraqalpaqstanda daslepki muzikalıq drama janrıñ payda boliwi	188

Адабиётлар рўйхати:

1. Виноградов В. Индийская рага. – М., 1976. – С. 62.
2. Чайтанья Дева Б. Индийская музыка. – М., 1980. – С. 208.
3. Кон Ю. К теории народных ладов. //Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. –Т., 1961. – С. 108-129.
4. Синявер Л. Музыка Индии. – М., 1958. – С. 125.
5. Северская М. Музыка Карнатака. СПб., 2018. – С. 331.
6. Killius, Rolf. Ritual Music and Hindu Rituals of Kerala. New Delhi: B.R. Rhythms, 2006.
7. Manuel, Peter. Thumri in Historical and Stylistic Perspectives. New Delhi: Motilal BanarsiDass, 1989.

O'RTA OSIYO MUSIQA CHOLG'ULARINING PAYDO BO'LISH TARIXI

Raimova D.M.

Andijon davlat universiteti

Annotatsya: Ushbu maqolada o'zbek xalq cholg'u musiqasi, shuningdek yurtimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar jarayonida topilgan qoyatoshlardagi naqshlar (rasmlar), terrakota (sopol) haykalchalari, mis va kumush idishlarda tasviri tushirilgan cholg'u ushlagan sozandalar, qadimgi davr musiqa madaniyati cholg'ularining rang-barangligidan dalolat beradi.

Аннотация: В этой статье раскрыта тема истории узбекской народной инструментальной музыки, а так же узоры (росписи) на скалах, терракотовые (керамические) статуэтки, музыканты, держащие музыкальные инструменты, изображенные на медных и серебряных сосудах, найденных при археологических раскопках в нашей стране, свидетельствуют о разнообразии музыкальных инструментов древности.

Annotation: This article reveals the theme of the history of Uzbek folk instrumental music, as well as patterns (paintings) on rocks, terracotta (ceramic) figurines, musicians holding musical instruments depicted on copper and silver vessels found during archaeological excavations in our country, testify to variety of musical instruments of antiquity.

Kalit so'zları: Panjikent rasmlari, ansambl tasvirlai, cholg'uchilar, raqqosalar, honandalar, rasmida raqqosa, udchi, xonanda, ayollar rasmi tasvirlangan, lyutnya, dasta, simni qatirish qismi, sim, rezanator, plektor.

Tarixiy ma'lumotlardan ma'lumki, birinchi paydo bo'lgan cholg'ulardan arfa cholg'usi bo'lgan. Osiyo hududida eramizning yoysimon arfasining markazi Hindiston bo'lgan. Eramizning birinchi asrlarida Osiyoning boshqa davlatlariga ham kirib borgan. Arfa eng avvalo Xitoyda va Sharqiy Turkistonda tan olinib, keyinchalik Afg'onistonda ham tarqaladi. Parfiya, Eron, So'g'd, Xorazm va Baqtriya madaniy yodgorliklarida biz arfaning yoysimon shaklini emas, balki ijro uchun qulay bo'lgan, ancha vaqt ijro amaliyotida qo'llanilib, keyinchalik mukammallashtirilgan burchakli arfani uchratishimiz mumkin. Burchakli arfa yoysimon arfaga nisbatan kechroq paydo bo'lgan, ammo bu ular bir-birining o'rnini bosgan degan gap emas.

O'zbekiston hududida qadimiy ibtidoiy madaniyat tosh asrinin ilk bosqichi miloddan avval 700–600 ming yillikdan 100 minginchi yillargacha bo'lgan davrga borib taqaladi va bu madaniyat oddiy mehnat qurollari — toshdan ishlangan chopqichlar sifatida paydo bo'lgan. Shunday qurollar So'x vohasining Selung'ur g'oridan, Ohangaron daryosi yaqinida Ko'lbuluoq manzili, Boysun tog'lari va Zarafshon etaklaridan topilgan, Bu topilgan mehnat qurollarining ilk namunalari asosan ikki tomoniga ishlov berilgan chopqichlar bo'lib, uning bir tomoni uchli va o'tkir bo'lishiga e'tibor berilgan. Tosh asrinin so'nggi bosqichiga kelib hozirgi zamon odam qiyofasi shakllandı, odamlar tabiiy g'oram i o'zlashtira boshladilar. Ular endilikda toshdan tashqari suyak, yog'ochdan o'zlari uchun kerakli

buyumlami yarata boshladilar, bigizlar paydo bo'ldi. Bu davrga kelib olovni ixtiro etilishi odamlar jamoasini yaxlitlashishiga olib keldi. Odamlar yashaydigan joylarda esa mehnat qurollari yassaydigan ustaxonalar paydo bo'la boshladi, rassomlik, hay-kaltaroshlik, me'morlikning dastlabki ko'rinishlari shakllandı. Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkin, O'rta Osiyo madaniy xayotini, musiqiy cholg'ularini biz uzoq o'tmishda tasavvur qila olamiz.

Osiyo xalqlari boshqa davlatlar bilan o'zaro aloqalar orqali, yashash tarzi, musiqiy madaniyatni rivojlanishiga olib kelganini ko'ramiz. Barcha musiqiy cholg'ular masalan; antik Xorazmning arfa va kifara cholg'ulari Osiyo xalqlarining oldi qismi bilan, ellanizm madaniyatni esa Nisiya ritonlari bilan bog'liq. Baktriya cholg'ularidagi rivojlanish esa – Shimoliy Indiya va Eron, Sog'd bilan Marg'iyona esa mahalliy cholg'ushunoslik an'analarini namoyon etadi. Bu faqatgina shema, unda jonli faoliyatini osonlashtiradi va qo'pol qildai. Ammo undan kerakli xolatni tanlab olishimiz mumkin. Arxeologik va yozuv manbaalarga ko'ra O'rta Osyoning antic davrida musiqiy professionallik bo'lganligini taxmin qilish mumkin. Xalq ichidan chiqqan cholg'uchilar va xofizlar faqat saroylarda xizmat qilganlar. Professional musiqachilar shaxar aholisidan chiqqan, ammo shaharlar devorlarining tashqarilarida xam musiqiy xayot mavjud bo'lgan [5: 62-63].

Musiqachilar va cholg'uchilar tasvirini feodallar qal'alalari va madaniy binolar devorlaridagi rasmlarda xamda badiiy hunarmandchilik (kumush idishlarda) ishlarida ko'rish mumkin. Yuqoridagi barcha tarixiy ikonografik manbaalar oldingi arablar zabit etilgan davrga to'g'ri keladi. Koplab urushlar barcha soxalarga o'z ta'sirini ko'rsatgan, xattoki tasviriy san'atga xam ta'sir qilmay qolmagan. V-VII asrlarda yangi kompozitsiyalar va yangi texnik uslublar ustida ishlar olib borilgan. Ulardan biri plitalarga oyilgan musiqachilar va cholg'u asboblaridir. Ayniqsa Pandjikentda topilgan plitalarda terrakota haykalchalar turish xolatlarga o'xshaydi, shuningdek etnik tuzilishi bilan xam ajralib turadi. Panjikent musiqachilar tashqi ko'rinishi xamda cholg'usi afrosiyob cholg'usidan farq qiladi.

Padjikent kifar cholg'usi Nis cholg'usiga o'xshashib ketadi. Torlari qanchalik ekanligini aniqlash qiyin. Bu oddiy musiqachilar emas, balki miniatyura rasmi biror-bir boshqaruvchining tasviriga oxshab ketadi. V-VII asrlardagi tasvirlar I-III asrlardagi devoriy tasvirlardan farq qiladi. Ular xon saroy shohlari yoki xudolarni aks etgan. Yangi uslub xususiyatlari — pozalarning nafisligi, kiyimlarning bashanligi, yuz ifodasining ifodaliligi - oldingi haykalchalaridan farq qiladi xamda tasviriy san'atda yangi tendentsiyalarga boy ekanligini korish mumkin.

VII asrda Sog'd tarixda badiiy madaniyat o'sadi. Buni Pandjikent, Varaxshada, Bolalik-tepa, Afrosiyob madaniy va saroy bino devorlarining miniatyura rasmlarida ko'rishimiz mumkin. VII asr boshlarida va VIII asrlarda Zaravshonning chap qirg'oqlarida joyalashgan shahar topilmalarida aks etganini ko'rish mumkin. Panjikent binolarning ichki qismi devorlari harbiy yurishlar va toy-tantanalarini tasvirlari bilan butunlay qoplangan. Madaniy xamda dunyoviy mavzularda musiqa faol ishtirot etadi.

Panjikent rasmlarida xar hil turdag'i torli cholg'ular, shuningdek urma va puflama cholg'ularni aks etadi. Oldingi davr terrakota haykalchalaridan tanishib olingan. Panjikent arfasi rasmida uch hil parchalarda namoyon etilgan. Eng yaxshisi musiqachi ayol arfa chalayotgan vaqt, unda baktriya-grek san'ati his qilinadi, shuningdek cholg'u asbobi xam O'rta Osiyo cholg'usiga mansub emasligini ko'rishimiz mumkin. U oddiy yarim doira shaklidagi arfa Janubiy-Sharqiy Osyoning davlatlarida keng tarqalgan. Oldingi doirasimon arfadan farqli o'laroq Panjikent arfasa o'zining nafis tuzilishi bilan ajralib turadi. Arfa korpusining qattiq bukilgan holati minora shaklini eslatadi, tadqiqotchilar ushbu arfani «minorasimon arfa» degan nom berdilar. Uzuksimon doirachalar bir tomonga qotirilgan, ushbu doirachalarga similar tortilgan deb taxmin qilingan, ularning soni oltita, ularning holati ko'rinar-ko'rinas.

Boshqa tasviriy yozuvlarda analogik shakldagi arfalar xam taqdim etilgan. Bu tasviriy rasmida ansambl holati tushirilgan bo'lib, nay va lyutnya (ud) cholg'usi tasvirlangan. O'rta Osiyo antic davrdagi lyutnya (ud) tasvirdagi ansambladan ancha farq qiladi. Cholg'uning dastasi ancha uzun, yuqoriga qarab dasta kichayib ketgan holatda, lekin rasmida sim qotirilgan uchi bilinmagan. Va nihoyat rasmdagi uchinchi cholg'u bu — nay, bu nay O'rta Osiyoga mansub emas.

Panjikent rasmlardan birida xam ansambl tasvirlangan; unda cholg'uchilar, raqqosalar, honandalar tasvirlangan. Ushbu rasmda raqqosa, udchi, xonanda kabi ayollar rasmi tasvirlangan. Lyutnya bu rasmda oldingi rasmda tasvirlanganidek holatda, ammo dastaning ohirgi qismi qaytrilgan holatda. Simni qatirish qismiga qaraganda to'rtta sim tortilganini aniqlash mumkin. Rezanatorlarida teshiklari bo'lib, u plektorda ijro etilganini aniq ko'rish mumkin. Rasmdagi tasvirda raqqosaning qo'lida qayraq toshi borligini aniqlash mumkin. Panjikent rasmlarini organish mobaynida biz Sog'ning keying rivojlanish davriga taqqoslashimiz mumkin. Tarixni o'rganish mobaynida biz O'rta Osiyo davlatlariga yaqin davlatlar bilan aloqalari bo'lganligi hamda Sharqiy Turkistonning budda cherkovlaridagi tasviriy rasmlarini panjikent tasviriy yozuvlarida o'xshashliklarni ko'rishimiz mumkin. Rasmlarda olti torli arfani panjikent cholg'usi bilan ohshashlik tomonlarini ko'rishimiz mumkin. Ud cholg'u asbobi dastasining uzunligini, ansambllarini oxshashliklarini ko'rishimiz mumkin.

III asr va keyinchalik esa VI-VIII asrlarda Sog'd madaniy hayoti Panjikent va Sharqiy Turkiston tasvirlaridagi umumiylikga uchraganligini ko'rish mumkin. VII asrdagi aloqalar rivoji qimmatbaho badiiy buyumlarni almashinuviga olib keldi. Sharqiy Turkistondan Sog'd davlatiga kelgan cholg'ular azaldan tanish bo'lgan cholg'ular, lekin transpozitsiya qilingan holatda yetib kelgan.

Panjikent topilmalari ichida tasvirlangan shohlar rasmini ko'rish mumkin. Orta Osiyo san'ati haykalchalari ichida bunga o'hashsh cholg'ular uchramaydi. Buni Ermitajda saqlanayotgan kumush idishdagi tasvirlangan rasmida ko'rish mumkin. Unda she'r ustida o'tirgan ayol xudosini va shoh chalayotgan daho-homiysining tasvirlanganini ko'rish mumkin. Suvakdan yasalgan shoh qadimiy cholg'ulardan biri hisoblanadi. Sharqiy devorlarda bayram tantanalari tasvirlangan rasmlarni ko'rish mumkin. Ushbu tasvirlarda cholg'uchi va xonandalar tasviri tushirilgan, orqa tomonda cholg'uchilar joylashgan, qo'lidiagi cholg'ular arfa, nay dombralardan iborat, old qatorda xonandalar o'tirgan holatda, tasvirlardan shuni ko'rish mumkunki xar bir cholg'u asbobini o'zining chalish uslubi tasvirlangan.

Ermitajdagi kumush idishlar topilmalaridan yana shu ma'lumki, undagi tasvirda qullar va musiqachilar o'tirgan holatda. Ularning qo'lida sunray, ud cholg'usi tasvirlangan. Tasvirda lyudnya (ud) aniq tasvirlangan, ammo puflab chalinadigan cholg'u asbobi noaniq tasvirlangan. Uning asosiy qismi noksimon, daksi oddiy sim qotirilgan qismi qayrilgan holatda. Torlari to'rtta oddiy. Topilgan idishda ud cholg'usining dastasi sal boshqacharoq, ya'ni yog'och emas balki teridan yasalganligi yaqqol ko'rsatib berilgan. Ma'lumotlarga qaraganda ushbu jarayon Sog'd san'atiga ko'proq o'hshaydi, yoki eron san'atiga xam o'xshatishlar bor. Xorazmning o'ng va chap qirg'oqlarida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida qadimgi Xorazm xalqlarining musiqa cholg'ulari tarixiga oid juda qiziqarli tasviriy materiallar topilgan. Bu yerda musiqa cholg'ularining tasvirini qoyatoshlardagi naqshlar, terrakota (sopol) haykalchalar va metal idishlarda ko'rishimiz mumkin. 1945–1950 yillarda Tuproq-qal'ada olib borilgan qazilmalar (eramizning III-IV asrlari Xorazmning o'ng qirg'og'i) natijasida juda ko'p naqsh bezaklari ichida 3 ta musiqa cholg'ularining obrazi tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Bular 6 torli kichik burchakli arfa, ikki torli lyutnyasimon cholg'u va qumsoat shaklidagi ikki tomonlama barabandir [6: 21].

Suyuqlik tashiladigan keramik idish (flyaga) devorida 8 ta sozanda cholg'usi bilan bo'rttirib ko'rsatilgan. Barcha haykalchalar turli vaqtida ishlangan bo'lib, miloddan avvalgi IV-III asrlardan eramizning I asrigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Har bir haykalchada bittadan musiqa cholg'usi tasvirlangan. Bunday haykalchalar 9 ta bo'lib, ularning hammasi torli cholg'ular guruhiba kiradi. Torli cholg'ulardan: 9 torli katta burchakli arfa, 5 torli kifara, 4 torli lyutnyasimon cholg'u va 6 ta 2 torli dutorsimon cholg'ular, ular ham shakliga ko'ra ikki turga bo'linadi.

1909 yilda Xorazmdan tashqarida 7 ta sozanda burg'u (hayvon shohidan yasalgan cholg'u) chalayotgani tasvirlangan Annikovning kumush lagani topilgan. Sozandalardan 3 kishi chap, 4 kishi o'ng tomonga burg'ularini yuqoriga qa ratib chalishmoqda. Signal beradigan damli cholg'ular turiga kiruvchi 7ta burg'uning uzunligi, tuzilishi va ijro uslubi bir xildir. Ushbu guruhga kiruvchi musiqa cholg'ulari tarixiy jihatdan aniq 2 toifaga bo'linadi. 1-toifaga kiruvchi cholg'ular orasida eng qiziqarlisi katta va kichik burchakli arfalar bo'lib, ular qadimda O'rta Osiyoda keng tarqalgan, hozirgi kunda musiqa amaliyotidan izsiz g'oyib bo'lgan.

Antik davrdagi Xorazm burchakli arfalari 2 turga, ya'ni katta burchakli va kichik burchakli arfalarga bo'linadi. O'rta Osiyoda mashhur bo'lgan barcha burchakli arfalar, ya'ni Ayrитом (mil. avv. II asr – milodiy I asr) frizidagi (bino peshtoqidagi) va Tuproq-qal'a (III asr) arfalari kichik burchakli arfalar turiga kiradi. Qo'y qirilgan qal'ada tasvirlangan (mil. avv. IV-III asr) katta burchakli arfa O'rta Osiyoda qo'llanil gan birinchi va yagona arfasidan dalolat beradi. Shuningdek, bu O'rta Osiyo arfasining ilk tasviri hisoblanadi.

Xorazmning katta va kichik burchakli arfalari 2 qismdan – rezonator va tor ushlagichdan iborat bo'lib, bir-biri bilan tekis burchak ostida birlashtirilgan. Cholg'ular faqatgina yog'och xomashyosidan tayyorlangan. Torlarning bir uchi rezonatorga ilingan, ikkinchi uchi esa tor ushlagichga bog'langan. Torlar soni 9 ta va 6 tani tashkil etgan. Katta Qo'y qirilgan arfasida 9 ta, Tuproq-qal'a arfasida 6 ta, Ayrитом arfasida esa 9 ta tori bo'lgan. Torlar ichakdan ishlangan.

Shunday qilib, yurtimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar jarayonida topilgan qoyatoshlardagi naqshlar (rasmlar), terrakota (sopol) haykalchalar, mis va kumush idishlarda tasviri tushirilgan cholg'u ushlagan sozandalar, qadimgi davr musiqa madaniyati cholg'ularining rang-barangligidan dalolat beradi. Natijada zarbli, shovqinli va qisman damli cholg'ular ibtidoiy jamoa davrida ma'lum miqdorda takomillashgan. Avval zarbli, keyin shovqinli, damli va nihoyat torli cholg'ular paydo bo'la boshlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi.
  2. Begmatov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi.
  3. Xo'jayev R. Ayol qalbi navolari. – T., 2005, 44-bet.
  4. Odilov A. O'zbek xalq cholg'ularida ijrochilik tarixi. – T., 1995, 90-bet.
  5. Вызго Т. Миграция музыкальных инструментов Средневосточного региона на Запад в эпоху раннего средневековья // Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. – М., 1987,
  6. Садоков Р. Музыкальные инструменты древнего Хорезма в памятниках изобразительного искусства // Музыка народов Азии и Африки. – М., 1969.
-

МУСИҚА, ТЕЛЕ ВА РАДИО ДАСТУРЛАРИНИГ МУҲИМ КОМПОНЕНТИ ВА КОМПОЗИЦИОН ОМИЛИ СИФАТИДА (ТЕМБР, ТЕМП, РИТМ, ИМПУЛЬСИВЛИК МИСОЛЛАРИДА)

Расулов М.М.

*Илмий маслаҳатчи: с.ф.н., проф. С.М.Бегматов
Андижон давлат университети*

Аннотация. Мақолада Тв ва Радиолар дастурларининг томошабин ва тингловчиларга таъсири ва уларнинг муносабати масалаларида мусиканинг умуний ва айрим хоссалари тахлил қилинган. Бунда мусиқанинг асослари тембр, темп, ритм, импульсивлик таъсири хусусида баён этилган.

Калим сўзлар: ТВ Радио, тембр, темп, ритм, импульс, дастур, Агогика, компонент, creshendo, diminuendo.

Аннотация. В статье анализируются общие и отдельные свойства музыки с точки зрения влияния теле- и радиопрограмм на зрителей и слушателей и их отношение. Основы музыки описываются с точки зрения тембра, темпа, ритма, импульсивности.

Ключевые слова: ТВ Радио, тембр, темп, ритм, импульс, программа, Агогика, компонент, creshendo, diminuendo.